

Володимир ОСТРОВИЙ,
orcid.org/0000-0002-7998-7949
кандидат історичних наук, доцент,
виконуючий обов'язки завідувача, доцент кафедри суспільних дисциплін
Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії
(Хмельницький, Україна) ost.v.m.197@gmail.com

РЕЛІГІЙНЕ, ГРОМАДСЬКЕ ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЄ ЖИТТЯ НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІСТІВ НА ПРИКЛАДІ М. ДУНАЇВЕЦЬ УШИЦЬКОГО ПОВІТУ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті здійснено спробу висвітлити та проаналізувати релігійне, громадське та культурно-освітнє життя німецьких колоністів м. Дунаївець Ушицького повіту Подільської губернії в першій половині ХІХ – початку ХХ ст.

Реконструйовано тривалий процес будівництва лютеранської кірхи володарем Дунаєвецького маєтку (від прийняття рішення до моменту його завершення), який тривав 32 роки.

Представлено та проаналізовано статистику народжуваності серед парафіян Дунаєвецько-Кам'янець-Подільської Євангелічно-Лютеранської парафії за 1866–1911 рр.

Встановлено інформацію про організацію та функціонування німецької «Євангелічної Спільноти Юнаків» у м. Дунаївцях, яка відігравала важливу роль в релігійному та культурно-освітньому житті містечка.

Вперше опубліковано план-мапу м. Дунаївців станом на 1890 р. із повним подвірним списком іноземних поселенців та локалізацією на ньому номерів індивідуальних помешкань колоністів, іншою інфраструктурою, що дає можливість наочно візуалізувати міське розселення та забудову. На прикладі характеристики розселення колоністів та посилення на інвентарний опис 1845 р. доведено, що німецьке населення було внесене до списку саме мешканців м. Дунаївців, а не с. Могиливки яке стало фактично передмістям зазначеного містечка.

У дослідженні охарактеризовано особливості взаємовідносин іноземних поселенців з місцевою та державною владою, особливо в справі реалізації своїх релігійних та культурно-освітніх потреб.

Водночас досліджено активну громадську позицію німецьких колоністів у частині створення в місті освітніх закладів, аптеки, суспільної лікарні для хворих і немічних усіх станів, каси взаємодопомоги на випадок захворювань. Уточнено обставини створення та функціонування «Дунаєвецького вільно-пожежного товариства».

Продемонстровано процес спротиву німецької громади зросійщенню в освітній та культурній сферах, попри тиск імперської влади.

Ключові слова: німці-колоністи, м. Дунаївці, релігійна, громадська, культурно-освітня діяльність, кірха, пастор, план-мапа, Подільська губернія.

Volodymyr OSTROVYI,
orcid.org/0000-0002-7998-7949
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Acting Head and Associate Professor at the Department of Social Disciplines
Khmelnytskyi Humanitarian and Pedagogical Academy
(Khmelnytskyi, Ukraine) ost.v.m.197@gmail.com

RELIGIOUS, COMMUNITY, AND CULTURAL-EDUCATIONAL LIFE OF GERMAN COLONISTS BASED ON THE EXAMPLE OF DUNAYIVTSI, USHYTSIA COUNTY OF PODILSK GOVERNORATE (FIRST HALF OF THE 19TH – BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)

The article attempts to shed light on and analyze the religious, public, and cultural-educational life of the German colonists in the town of Dunayivtsi, Ushytsia County, Podillia Governorate in the first half of the 19th and early 20th centuries. The long process of constructing the Lutheran church by the owner of the Dunayivtsi estate is reconstructed (from the decision-making stage to its completion), which lasted 32 years.

Statistics on the birth rate among the parishioners of the Dunayivtsi-Kamianets-Podilskyi Evangelical Lutheran Parish for the years 1866–1911 are presented and analyzed.

Information has been established about the organization and functioning of the German «Evangelical Young Men's Society» in the town of Dunayivtsi, which played an important role in the religious and cultural-educational life of the town.

For the first time, a plan-map of the town of Dunayivtsi as of 1890 has been published, with a complete household list of foreign settlers and localization of house numbers of individual colonists' dwellings, along with other infrastructure, which makes it possible to visually depict urban settlement and development.

Based on the description of the colonists' settlement and reference to the 1845 inventory record, it has been proven that the German population was listed as residents of the town of Dunayivtsi itself, and not the village of Mohylivka, which in fact became a suburb of the mentioned town.

The study characterizes the peculiarities of the relationship between foreign settlers and the local and state authorities, especially regarding the fulfillment of their religious and cultural-educational needs.

At the same time, the active civic engagement of the German colonists is explored, particularly in the establishment of educational institutions in the town, a pharmacy, a public hospital for the sick and infirm of all social classes, and mutual aid funds in case of illness.

The circumstances surrounding the establishment and functioning of the «Dunayivtsi Volunteer Fire Society» are clarified.

The process of resistance by the German community to Russification in the educational and cultural spheres is demonstrated, despite pressure from the imperial authorities.

Key words: German colonists, Dunayivtsi, religious, community, cultural-educational activities, kirch, pastor, plan-map, Podilsk Governorate.

Постановка проблеми. Незважаючи на наявність низки публікацій на представлену тему, досі залишається значна кількість запитань, які потребують подальшого дослідження та уточнення. Зокрема, релігійної, громадської, культурно-освітньої діяльності іноземних поселенців, генеалогічної інформації (поіменних списків поселенців) із зазначенням конкретних місць їх проживання, картографії розселення, політика влади щодо колоністів тощо).

Аналіз досліджень. Джерельну базу дослідження становлять матеріали Центрального Державного історичного архіву України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), Державного архіву Хмельницької області (далі – ДАХМО), Кам'янець-Подільського міського Державного архіву (Кам'янець-Подільський Держархів), Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (далі – Інститут рукопису НБУВ). У дослідженні використано джерела Кам'янець-Подільського Держархіву, які в ньому зберігалися до 2003 р. Станом на зараз, вказані матеріали відсутні у фондах Держархіву Хмельницької обл., куди, власне, після пожежі було переведено весь корпус документів Кам'янецького Держархіву. Проблемами релігійного та культурно-освітнього життя німецьких колоністів Поділля та інших регіонів займалися такі відомі науковці як Є. Сіцинський (Сецинский, 2008), І. Кулинич, Н. Кривець (Кулинич, Кривець, 1995), І. Рибак (Рибак, 1997), Л. Семенчук (Семенчук, 2000), Ю. Поліщук (Поліщук, 2012), В. Прокочук (Прокочук, 2013), О. Іваненко (Іваненко, 2018, 2021) та ін. Незважаючи на це, залишається ще низка питань які потребують подальшого дослідження, уточнення та систематизації.

Мета статті. На основі аналізу досягнень історіографії та архівних джерел висвітлити релігійне

та культурно-освітнє життя німецьких колоністів м. Дунаївців Ушицького повіту Подільської губернії (перша половина XIX – початок XX ст.). **Методологія дослідження** базується на принципах системного аналізу та узагальнення, історизму, об'єктивності і всебічності, аксіологічності. Використано методи: порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, аналіз історичних джерел, статистичний, описовий, картографічний, систематизації.

Виклад основного матеріалу. Як уже відомо, значне збільшення чисельності німецьких колоністів-сукнярів у м. Дунаївцях Ушицького повіту Подільської губернії відбулося в 1829 р. через запрошення власника містечка В. Красінського. Новоприбулі колоністи були пруськими підданими та головно сповідували лютеранство – напрямки протестантизму. Оскільки в м. Дунаївцях були відсутні протестантські молитовні будинки, тому одразу постала необхідність забезпечення релігійних потреб чисельно зростаючої колонії поселенців. Зокрема, про відведення землі для будівництва лютеранської кірхи та будинку для пастора. Саме 24 червня 1832 р. В. Красінський документально завірив лютеранську громаду та пастора зобов'язанням, що їм буде подаровано будинок, город та 16 десятин 1110 сажнів польової землі. (Датування в дослідженні подано за Юліанським календарем – В. О.). Зі своєї сторони, німецька громада зобов'язалась з дозволу господаря маєтку обирати пастора, церковну раду, «Kirhenvorsteller» (букв. нім. – церковний ведучий) – церковного старосту а також вчителя для дітей. Аби полегшити будівництво, господар обіцяв надати камінь, вапно за оплату лише за виїмку та випалювання, а з ділянки землі на якій заплановано побудувати будинок оброк вимагався не більш як ½ коп. срі-

блом з квадратного ліктю (13 вершків) та й те за обопільною угодою. Для цього було заготовлено 1000 корців вапна (*корець – міра сипких тіл, що становило 100 кг. – В. О.*), кілька стосів каміння, що разом було завезено на заплановане місце будівництва майбутньої кірхи та будинку для пастора (ДАХМО. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 2254. Арк. 30).

26 жовтня 1849 р. В. Красінський продав м. Дунаївці та 16 поселень: Могилівку, Мушкунці, Антонівку, Вінцентівку, Застав'я, Січенці, Панасівку, Адамівку, Чанків, Станіславівку, Голозубинці, Замлинівку, Рачинці, Іванківці, Яцківці, Слободу Яцьковецьку бувшому Голові Межевого суду, поміщику В. А. Скібневському.

15 березня 1850 р. В. Скібневський скріпив офіційно власним підписом документ про зобов'язання щодо задоволення духовних потреб німецьких фабрикантів і ремісників, складений В. Красінським (ДАХМО. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 2254. Арк. 53).

Однак, будівництво, незважаючи на попередні домовленості та підготовчі дії, затягнулося на довгі роки. Справа в тому, що сам гарант, а потім і його наступник постійно, за будь-якої зручної нагоди, ухилялися від даного зобов'язання (ДАХМО. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 2254). При розділі майна між нащадками В. Скібневського, 7 березня 1861 р. Б. Скібневський прийняв зобов'язання батька щодо подальшого будівництва, але так само тягнув час з реалізацією обіцяного (ДАХМО. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 2254. Арк. 56).

Встановлено, що лише 6 червня 1864 р. кірха була збудована. Залишалося лише пофарбувати галерею, підлогу, вставити скло у віконні рами, побілити та поправити зовнішню штукатурку.

Надалі розпалилася ціла епопея з будівництвом будинку для пастора, який Б. Скібневський почав будувати далеко від кірхи та ще й біля питного закладу, який належав місцевим євреям, проти волі громади, що сплатила авансом 300 руб. сріблом. Все це викликало численні скарги німець-

кої громади. Так, 9 червня 1864 р. Церковна Рада Євангелічно-Лютеранської спільноти м. Дунаївців звернулася зі скаргою особисто на ім'я Київського, Волинського та Подільського Генерал-губернатора (ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 41. Спр. 480. Арк. 42, 45, 45зв., 47).

Після завершення будівництва, за наслідком звернення Євангелічно-Лютеранської Генеральної Консисторії до Міністерства Внутрішніх Справ Департаменту Духовних Справ Іноземних Сповідань, відділення 2, стіл 1, на підставі п. 22. Ст. 444 т. XI ч. I зв. Зак. 1857 р. та враховуючи обставини від 1 жовтня 1864 р. за № 899, 9 жовтня 1864 р. було дозволено заснувати особливу Лютеранську парафію у м. Дунаївцях та м. Кам'янці-Подільському, з тим, щоби пастор цієї парафії мав постійне місце перебування в м. Дунаївцях (ДАХМО. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 2254. Арк. 31). На представленому нижче плані-мапі (рис. 2) містечка кірха позначена під № 42, пасторат під № 28 (ДАХМО. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 2254. Арк. 56). На потреби релігійної громади ремісники збирали кошти в сумі 10, а згодом і 15 коп. із штуки сукна кожний (Інститут рукопису НБУВ. Ф. X. Спр. 17079. Арк. 3).

Щодо динаміки народжуваності в Дунаєвецько-Кам'янець-Подільській Євангелічно-Лютеранській парафії свідчить інформація, подана в таблиці 1 (ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 229. Спр. 150. Арк. 154).

Принаймні, за віднайденими нами джерелами, найбільший показник народжуваності фіксувався 1866 р. – 76 дітей, 1869 р. – 73 дитини та 1872 р. – 69 дітей. Надалі, до 1911 р. кількість новонароджених неухильно скорочується. Найнижчими показниками відзначено 1907 р. та 1909 р., відповідно 16 новонароджених припадало на кожний вказаний рік. Пояснити причини даної ситуації на наш погляд можна кількома обставинами. Зокрема, це майже повне припинення еміграції вихідців з німецьких земель до Російської імперії, штучне створення вимушених умов місцевою владою для набуття колоністами російського підданства

Таблиця 1

**Статистика народжуваності за роками серед парафіян
Дунаєвецько-Кам'янець-Подільської Євангелічно-Лютеранської парафії**

п/п №	Рік	Кількість народжених дітей	п/п №	Рік	Кількість народжених дітей	п/п №	Рік	Кількість народжених дітей
1.	1866	76	8.	1887	51	15.	1906	19
2.	1869	73	9.	1890	56	16.	1907	16
3.	1872	69	10.	1893	40	17.	1908	29
4.	1875	52	11.	1896	42	18.	1909	16
5.	1878	52	12.	1899	43	19.	1910	19
6.	1881	55	13.	1902	39	20.	1911	17
7.	1884	52	14.	1905	17	Разом за роками народилося 833 дитини		

(сприяння процесу зростання), а також погіршення їх економічного становища.

Особливе місце у поселенців займало виховання підростаючої молоді в християнських традиціях. 15 липня 1883 р. згідно постанови Подільського Губернського Правління було видано дозвіл на право заснування молитовної школи у м. Дунаївцях в будинку містянина Іделя Шнайдемана. Свідоцтво було видане 25-26 липня 1883 р. за підписом віце-губернатора Адеркаса за № 4434 (ДАХМО. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 2254. Арк. 31).

Аби не бути відірваними від німецької спільноти імперії, 1 травня 1897 р. євангелічно-лютеранський пастор м. Дунаївець Н. Томберг звернувся до Подільського губернатора з проханням про затвердження проекту статуту «Євангелічної Спільноти Юнаків» у м. Дунаївцях на зразок аналогічної спільноти у С.-Петербурзі, але з місцевими особливостями. До членів Правління спільноти, за даними поліції, входили фабриканти Торінус, Кунцле, Клюк, Лельбах, Ретц, вчителі – Маас, Шлегель та Ундриц. Разом, до складу спільноти входило 23 члени, іноземні піддані, неповнолітні юнаки – діти фабрикантів. Усі члени спільноти за свідченням поліції доброї поведінки, під слідством чи судом не перебували.

Вже 23 березня 1898 р. «Статут Євангелічної Спільноти Юнаків» м. Дунаївець був офіційно затверджений Міністерством Внутрішніх Справ. Спільнота на кінець 1910 р. нараховувала 24 активних члена (ДАХМО. Ф. 629. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 6, 10). Також спільнота приймає проект доповнення до вже діючого Статуту Євангелічної Спільноти юнаків п. 12, який регламентував йому право вступати через своїх представників до затвердженого 22 квітня 1910 р. Міністром внутрішніх справ «Союзу Євангелічно-Лютеранських Спільнот Юнаків у Росії». Копія доповнення була надана Правлінню Дунаєвецької спільноти 1 жовтня 1910 р. (ДАХМО. Ф. 629. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 2, 8). Мета спільноти полягала у вихованні моральності та розвитку розумових здібностей юнаків. Оскільки спільнота була релігійною, то в основі її діяльності передбачалося вивчення Святого Письма, іншої християнської літератури та робота над підвищенням освітнього рівня. До правління організації входило п'ять членів Церковної Ради та три вчителі. Головою спільноти був призначений пастор Ніколай Томберг (*справжнє ім'я Ніколаус, однак, підписувався на російський манер Ніколай – В.О.*), заступником – Освальд Карл Екснер.

Щодо офіційної частини діяльності новоствореної організації, до прикладу, в 1910 р. збори товариства проходили щопонеділка з 20 до 22

вечора в залі поруч з канцелярією пристава. Зібрання починалося зі співу духовного гімну та молитви. Слухачі займалися читанням та тлумаченням другого послання Св. Апостола Павла до Коринтян від першої до п'ятої глави. Читали твори Людвіга Шнеллера: «До Сахари» та «Нікея і Візантія» інші церковно-історичні нариси. Традиційно, опісля вищезазначеного, юнаки грали в шахи, шашки, доміно тощо.

Кошти, якими оперувала спільнота на 1910 р., становили суму 131 руб. 64 коп. Бюджет формувався з внесків активних членів – 31 руб. 50 коп., почесних членів – 25 руб., допоміжних членів – 40 руб. Додатково за 1909 р. залишилося не витрачених коштів 30 руб. 14 коп. які перейшли до бюджету 1910 р. Невеликі кошти організації витрачалися на прислугу, друковані видання, освітлення, віконне скло, чайні вечери, гербові марки та щорічний внесок генеральному союзу в С.-Петербурзі який становив 8 руб. (ДАХМО. Ф. 629. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 6, 10–13).

Безумовно, юнацьке товариство відігравало важливу роль в релігійному та культурно-освітньому житті як самих колоністів, так і м. Дунаївець в цілому, оскільки виховувала юнацтво у християнській традиції.

Надзвичайно інформативним джерелом для дослідження німецької колонії м. Дунаївець виступає віднайдений план-мапа міста Дунаївець, складений 27 березня 1890 р., із зазначенням номерів помешкань колоністів (рис. 1) (ДАХМО. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 2254. Арк. 24), а з точки зору генеалогії – ще й поіменний подвірний список іноземних поселенців (таблиця 2) (ДАХМО. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 2254. Арк. 50).

З огляду на план поселення німецьких колоністів видно, що всі садиби поселенців розташовані за напрямком двох доріг: поштової – ведучої з м. Кам'янця до м. Нової-Ушиці та просілкового шляху із м. Дунаївець до с. Голозубинець. В центрі перетину цих шляхів розташовано декілька єврейських садіб (№ 5, 6, 56, 58–62). Інші євреї проживали в садибах за (№ 8, 14, 64, 88). Окрім цих садіб, частина євреїв мешкала в будинках іноземців в якості найманих робітників або займалася дрібною торгівлею. Біля лютеранської кірхи дорога з містечка до с. Голозубинець розгалужується, одна гілка спрямовується до поміщицького маєтку, інша – до с. Голозубинці через с. Могилівку. Поселення колоністів по всій довжині ніде не перетинається садибами селян із с. Могилівки та становить суцільне, безперервне поселення, яке з одної сторони межує з садибами селян с. Могилівки, з двох сторін – із садибою та орними полями

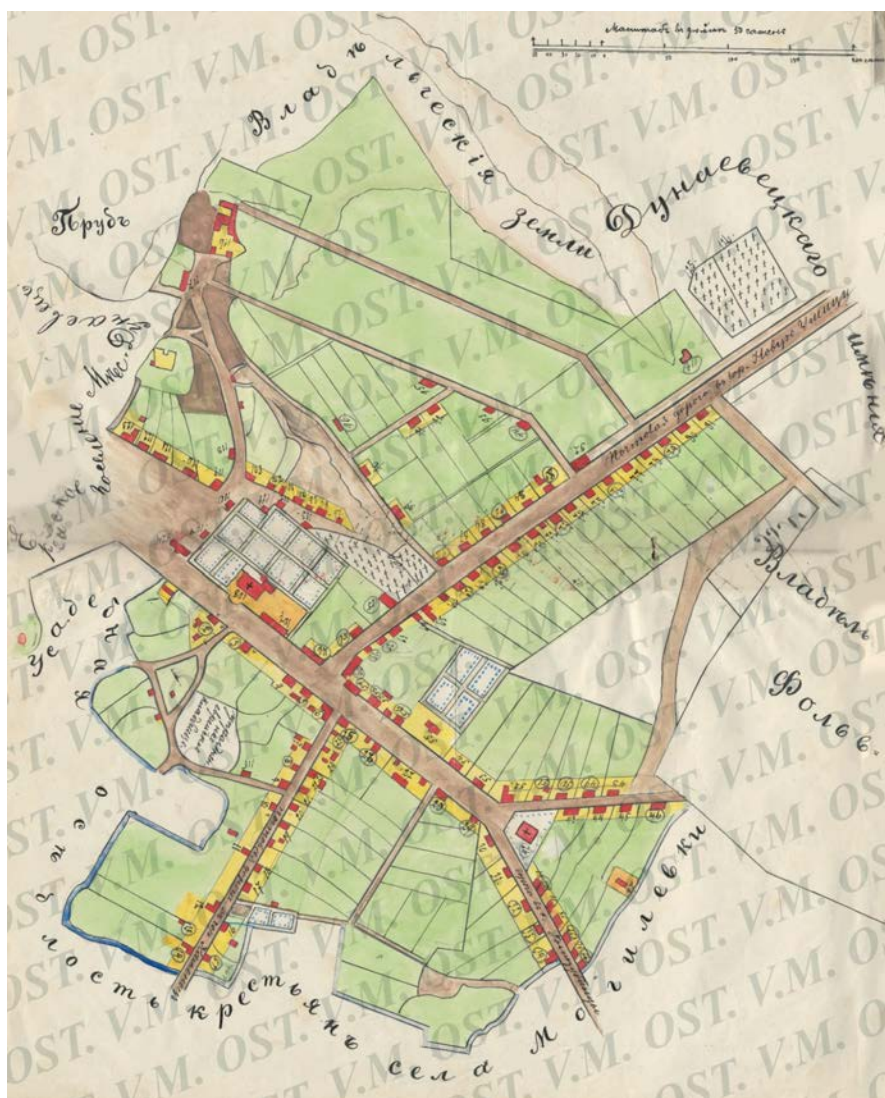

Рис. 1. План-мапа міста Дунаївець складений 27 березня 1890 р., із зазначенням номерів помешкань колоністів. Мірило: 1 дюйм дорівнює 50 сажнів

Таблиця 2

**Подвірний список іноземних поселенців Ушицького повіту м. Дунаївців
за планом від 27 березня 1890 р.**

п/п №	Ім'я та прізвище	п/п №	Ім'я та прізвище	п/п №	Ім'я та прізвище
1.	Мендель Зельцер	41.	Людвіг Фабе	85.	Едуард Крафт
2.	Йоганн Кунцле	42.	Лютеранська церква	86.	Фрідріх Кунцле
	Вулиця	43.	Юліус Крафт	87.	Роберт Томас
3.	Густав Лельбах	44.	Карл Проппе	88.	Ель Шейнберг
4.	Коханський	45.	Фрідріх Штойке	89.	Емілі Ейхлер
5.	Фройм Пилат	46.	Натаніель Проппе	90.	Карл Покрант
6.	Аврум Гіндіх	47.	Економічний дім	91.	Костянтин Шмоде
7.	Володимир Климовський	48.	Економічний дім	92.	Людвіг Блейх
8.	Нута Зільберман	49.	Юліус Крафт	93.	Адольф Вальтер
9.	Маріан Кржечмовський	50.	Самуель Штранц	94.	Рудольф Торінус
	Вулиця	51.	Фрідріх Ретц	95.	Іван Коханський
10.	Карл Стрейзе	52.	Людвіг Клюк	96.	Юліус Клюк
11.	Леонтій Маркевич	53.	Рудольф Блейх	97.	Войцех Нарасвський
12.	Роберт Носке	54.	Юліус Міттельштедт	98.	Іван Дептулінський
13.	Емілія Міттельштедт	55.	Економічний дім	99.	Дувид Мандель

Продовження таблиці 2

п/п №	Ім'я та прізвище	п/п №	Ім'я та прізвище	п/п №	Ім'я та прізвище
14.	Йона Боксер	56.	Міхель Дорфман	100.	Антон Зіневич
15.	Червона економічна корчма	57.	Економічний дім	101.	Алтер Дрейман
16.	Август Покрант	58.	Даніїл Берман	102.	Фелікс Годлевський
17.	Іван Коханський	59.	Герш Ельфман	103.	Меєр Гоник
18.	Яків Конопка	60.	Дувід Житомирський	104.	Скасований цвинтар
19.	Август Брізе	61.	Сруль Дрикер	105.	Вільгельм Клюк
20.	Йосип Брендель	62.	Ідель Шнайдман	106.	Едуард та Юліус Розенбауми
21.	Людвіг Штойке	63.	Генріх Блейх	107.	Садиба священика м. Дунаївець
22.	Карл Оржеховський	64.	Ідель Дардик	108.	Православна церква м. Дунаївець
23.	Емілія Костецька	65.	Ідель Дардик	109.	Гдаль Вайндрух
24.	Економічний дім	66.	Вільгельм Бітнер	110.	Берко Перельмутер
25.	Рудольф Торінус	67.	Адольф Бітнер	111.	Григорій Оржеховський
26.	Леонтій Маркевич	68.	Адольф Вальтер	112.	Лейзор Судилковський
27.	Генріх Герасимович	69.	Карл Герман	113.	Хаскель Флейшман
	Вулиця	70.	Андрей Ендерт	114.	Підприємство з обробки шкіри Шмая Личиницера
28.	Німецьке училище	71.	Август Бухгольц	115.	Генрієтта Мюллер
29.	Пасторат	72.	Генріх Вольф	116.	Винокурня
30.	Старе училище	73.	Вільгельм Кунцле	117.	Роберт Томас
31.	Едуард Ретц	74.	Густав Кюн	118.	Йосиф Маас
32.	Єлизавета Тейфель	75.	Людвіг Егерт	119.	Хаїм Бронштейн
33.	Рудольф Торінус	76.	Людвіг Егерт	120.	Доктор Кулаковський
34.	Фрідріх Томас	77.	Густав Блейх	121.	Кисіль Перельмутер
	Вулиця	78.	Мартін Фішер	122.	Дувид Берграсер
35.	Економічна Дрантива корчма	79.	Йоганн Брізе	123.	Янкель Ройтман
36.	Економічний дім	80.	Фрідріх Нейман	124.	Герш Ройтман
37.	Август Кюн	81.	Людвіг Вальтер	125.	Лютеранський цвинтар
38.	Роберт Дрізнер	82.	Юліус Кунцле	126.	Католицький цвинтар
39.	Рудольф Шперберг	83.	Карл Кунцле	127.	Скасований єврейський цвинтар
40.	Єлизавета Тейфель	84.	Рудольф Іессе		

володаря м. Дунаївець, з четвертої – щільно зливається з єврейським поселенням. Щодо суміжності м. Дунаївець і с. Могилівки, то садиби селян Могилівки, що прилегли до містечка та поселення іноземців із західної сторони, в свою чергу не мають ніяких кордонів. Вони відокремлені від поселення іноземців вулицями таким чином, що одна сторона вулиці включає в себе суцільне розселення іноземців, інша – суцільне поселення селян с. Могилівки. Такий стан фактично призвів до ліквідації кордонів між двома окремими населеними пунктами та створив передумову вважати с. Могилівку передмістям м. Дунаївець. Однак, не офіційно це призвело до тривалого протистояння між колоністами та владою після впровадження Закону від 15 червня 1888 р. про «облаштування побуту іноземних поселенців, прибулих до Київської, Подільської та Волинської губерній» аж до початку ХХ ст. (ДАХмО. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 2254. Арк. 56–57). Хоча, варто зауважити, що в інвен-

тарному описі Дунаєвецького маєтку від 1845 р. німецькі колоністи були внесені до списку мешканців саме містечка Дунаївців. В наступні роки і до 1890 р. місцева влада визнавала іноземних поселенців мешканцями м. Дунаївців. При цьому, в описі населення с. Могилівки вони не значилися. Все це доводило факт визнання місцевих німців, що проживали в межах саме м. Дунаївців.

Переїмалися німецькі колоністи і проблемою охорони здоров'я. Так, 10 березня 1826 р. Карл Циммерман відкрив у містечку вільну аптеку (ДАХмО. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 2254. Арк. 19зв.). Вже з початку 1840-х рр. німецька громада створює суспільну лікарню для хворих і немічних усіх станів шляхом винаймання кімнати у приватному будинку. Кожний бажаючий з робітників та їх родичів сплачував на потреби лікування та, при необхідності, і погребіння декілька копійок на місяць по можливості. Станом на липень 1872 р. вказана кімната була відведена у будинку

ковбасника А. Бухгольца. В касі лікарні знаходилося 300 руб. Цікаво, що, внаслідок перевірки, інспектор одразу наклав штраф на громаду в розмірі 70 руб. сріблом, оскільки на його погляд, кімната перебувала у неналежному стані. Отже, бургомістру німецького товариства м. Дунаївців Вільгельму Шмальштіху прийшлося тривалий час оскаржувати це непорозуміння (ДАХМО. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 11394. Арк. 23в., 4–4зв.).

16 грудня 1906 р. оновлену касу взаємодопомоги на випадок захворювання лютеран м. Дунаївець було вже офіційно зараховано до реєстру спільнот Подільської губернії. Засновниками товариства стали Ф. Бетхер та Ю. Бухгольц (ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 636. Спр. 647. Ч. IV. Арк. 250).

З огляду на зростання пожежної небезпеки та відсутність пожежної служби в містечку, німецькі колоністи в 1885 р. порушили питання перед імперською владою про утворення вільно-пожежного товариства. Лише 18 грудня 1886 р. Міністерство Внутрішніх Справ надало дозвіл на утворення «Дунаєвецького вільно-пожежного товариства» та затвердило його Статут за підписом Сенатора В. Плеве.

Мета створення товариства, як зазначалося в Статуті, полягала у сприянні мешканцям у справі гасіння пожеж. Вступити до товариства міг кожний охочий дорослий мешканець, однак зразкової поведінки. У товаристві були як дієві, так і недієві члени. Недієві члени товариства при вступі мали сплатити 1 руб., та щорічно не менше 5 руб. сріблом. Окрім цього внеску, недієвий член товариства більше не мав ніяких обов'язків. Дієві ж члени товариства брали особисту участь у гасінні пожеж та діяли під проводом особливого начальника.

Оскільки ініціатива створення товариства належала німцям і складалося воно виключно з місцевих колоністів, тому пожежна валка розміщувалася на території помешкання пастора та німецького училища. Огляд пожежної валки здійснював особисто Подільський губернатор. Однак, як не дивно, місцева влада чомусь уважала, що вільно-пожежне товариство було утворено виключно в інтересах колоністів (ДАХМО. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 2254. Арк. 55, 57).

Дбала німецька громада і про освіту власних дітей. Напевно, школа була створена на початку 1830-х рр., вже у 1834 р. разом із хлопчиками навчатися почали також німецькі дівчата (Іваненко, 2018: 60). У 1836 р. на її базі створено 2-х класне євангелічно-лютеранське училище, яке було добре облаштовано коштами колоністів (Сецинский, 2008: 784). В училищі мали можливість навчатися також не лютерани зі згоди

німецької громади. Однак, зростання національного світогляду колоністів та їхня боротьба за збереження ідентичності не могли бути залишені без уваги офіційною владою. Як наслідок, у 1884 р. рада інспекції народних училищ Південно-Західного краю ухвалила рішення щодо призначення учителями шкіл, де навчалися іноземці, лише благонадійних російських підданих. Вже у 1885 р. Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор, генерал-ад'ютант О. Дрентельн висунув категоричну вимогу щодо усунення від викладацької роботи підданих іноземних держав. Відповідно до указу Урядуючого Сенату 1887 р. усі іновірські школи Південно-Західного краю з належним їм майном мали підпорядковуватися міністерству. Одночасно, від департаменту в справах початкових училищ міністерства до керівництва Київського навчального округу надходили вказівки щодо необхідності поглиблення вивчення російської мови та основ православ'я в іновірських школах. Викладацькі кадри мали формуватися не з точки зору професіоналізму, а благонадійності, російського підданства та переважно російського походження (Іваненко, 2018: 51–52). Як наслідок, підлягали закриттю всі без винятку навчальні заклади, що засновані С.-Пб. Євангелічно-Лютеранською консисторією (*якій підпорядковувалася Дунаєвецька німецька громада – В. О.*) без санкції Міністерства (Іваненко, 2018: 59).

Імперська влада намагалася тотально контролювати освітній процес, особливо в осередках національних меншин. Дунаєвецькі німці не стали тут винятком. Тому, на підставі Височайшого веління від 8 жовтня 1887 р. про підпорядкування іновірських шкіл Південно-Західного Краю Імперії з усім належним їм майном Міністерству Народної Просвіти на загальних підставах з іншими початковими училищами, які вже знаходилися у підпорядкуванні міністерства, на підставі пропозицій Піклувальника Київського учбового округу Інспектора Народних училищ Подільської губернії 1-го р-ну. О. Тарнавського від 19 листопада, 2 грудня 1887 р. за № 10612, 11056 відповідно, 28 січня 1888 р. було складено опис рухомого і нерухомого майна Дунаєвецького німецького училища в присутності пастора Дунаєвецької Євангелічно-Лютеранської парафії Н. Томберга, поліцейського наглядача м. Дунаївець Крижанівського, вчителів німецького училища О. Екснера та Е. Шлегеля. Училище було офіційно переведене у відання Міністерства Народної Просвіти (ДАХМО. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 2254. Арк. 31).

Станом на 14 березня 1890 р. в м. Дунаївцях проживало до 45 родин колоністів-фабрикантів, понад

100 родин робітників і до 200 дітей шкільного віку (Іваненко, 2018: 213). У березні цього року німецька громада надала для училища двоповерхове кам'яне приміщення разом із фруктовим садом та виділила значні кошти на його утримання.

1891 р. попечитель Київського навчального округу В. Вельямінов-Зернов в інструкції інспектору народних училищ зазначав, що в Дунаєвецькому училищі викладання німецької мови як необов'язкового предмету мало відбуватися в позаурочний час, а вчителі призначатися не громадою, а відомством з числа осіб російського походження. Дунаєвецькі німці чинили спротив політиці зросійщення, поширювали німецькомовну літературу серед учнів, публічно виступали проти переведення освітнього процесу суцільно на російську мову, намагалися вести діловодство на німецькій мові зберігаючи власну свободу стосовно училища (Іваненко, 2018: 60). Так, 7 березня 1895 р. інспектор народних училищ 1-го р-ну Подільської губернії А. Швачка скаржився Попечителю Київського навчального округу щодо протидії зі сторони німецьких колоністів м. Дунаївців. Зокрема, йшлося про те, що члени господарського комітету при училищі Ю. Крафт та Ф. Кунцле виявляють вкрай ворожу позицію щодо порядку та напрямку навчально-виховної роботи, відверто ігнорують піклування в частині покращення господарського стану закладу. До прикладу, асигновані кошти німецькою громадою від 22 лютого 1890 р. на учбову літературу в сумі 25 руб. використано на придбання матеріалів виключно на німецькій мові та невідомого змісту. Більше того, через неприйняття книг завідувачем училища як офіційно недозволених, вказані особи розповсюджували їх серед учнів за межами навчального закладу. Особисто Ю. Крафт, користуючись своїм матеріальним становищем і впливом на громаду, висловлювався категорично проти переведення навчального закладу на російську мову та ведення навчання в російському дусі. І, на кінець, не зважаючи на те, що Ю. Крафт чудово володів російською мовою, одночасно вимагав від завідувача училищем, щоби останній, в офіційному листуванні із ним у справах училища, писав виключно німецькою мовою, а листи, які йому надходили російською, навіть, не відкриваючи, відправляв у відповідь (Іваненко, 2018: 227–228).

Боротьба за національну ідентичність німецької громади продовжувалася до початку Першої світової війни, доки Дунаєвецьких німців не почали примусово виселяти вглиб імперії як ворожий елемент.

Щодо моральності колоністів, варто відзначити, що з 1872 р., з часу запровадження Мирових судових установ і до 1890 р., не було жодного судового випадку за їх участі, за винятком порушень Статуту про Паспорти.

Значна кількість німецьких колоністів на початку 80-х рр. XIX ст. прийняла підданство Російської імперії. Як зазначали очільники громади, складність переходу до російського підданства в своїй більшості вже народжених в імперії, спричинена часто відсутністю документів, які підтверджували би час прибуття та оселення в Росії їхніх батьків. Виказувалося припущення, що якби це обмеження прибрали раніше, можливо, більша частина поселенців перейшла б у російське підданство, тим більше, потік новоприбулих вихідців із за кордону майже припинився. Німці, що мешкали в містечку, були нащадками перших колоністів та народилися вже в м. Дунаївцях, до того ж, більшість із них звиклась з місцевим устроєм настільки, що зв'язок із закордоном був переважно зовнішнім (ДАХмО. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 2254. Арк. 57зв.).

Висновки. З огляду на вищезазначене, необхідно підсумувати, що місцеві колоністи намагалися організувати власне соціально-економічне, релігійне, громадське та культурно-освітнє життя на основі усталеної моделі функціонування західно-європейських міст модерної доби. Це – будівництво та відкриття освітніх закладів, вибори бургомістра німецького товариства, улаштування аптек, суспільної лікарні для хворих і немічних усіх станів, каси взаємодопомоги, організація «Євангелічної Спільноти Юнаків» на засадах християнства, утворення вільно-пожежного товариства тощо. Німецька громада, незважаючи на тиск імперської влади в культурно-освітній сфері, постійно чинила спротив зросійщенню, тим самим намагаючись зберегти свою національно-культурну ідентичність. І досі кірха, лютеранське кладовище та й, власне, вулиця лютеранська, де мешкали колоністи в м. Дунаївцях тепер Хмельницької області, нагадує про існування колись чисельної німецької громади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Іваненко О. Культурно-освітнє життя етнічних меншин Наддніпрянської України: на прикладі Київського навчального округу (друга половина XIX – початок XX ст.). Відп. ред. С. В. Віднянський. НАН України. Інститут історії України. К.: Ін-т історії України, 2021. 280 с.

2. Іваненко О. *Обличчям до Європи: Наддніпрянська Україна в європейських науково-освітніх відносинах (друга половина XIX – початок XX ст.)*. Збірник документів і матеріалів. Упорядник. Оксана Іваненко. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2018. 430 с.
3. Кулинич І., Кривець Н. *Нариси з історії німецьких колоній в Україні*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995. 272 с.
4. Поліщук Ю. *Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.)*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 432 с.
5. Прокопчук В. *Дунаєвеччина: край і люди*. Дунаївці-Кам'янець-Подільський: Абетка-Світ, 2013. 246 с.: іл.
6. Рибак І. Німецька колонія в Дунаївцях. *Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: матеріали наукової краєзнавчої конференції*. Київ, 1997. С. 48–49.
7. Семенчук Л. *Німецька колонія в історії Дунаєвців. Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Збірник науково-краєзнавчих праць*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, Вип. II, 2000. С. 93–99.
8. Сецинский Е. *Приходы и церкви Подольской епархии*. Біла Церква: Вид. О. Пшонківський. 2008. XII+996 с. (Бібліотека української краєзнавчої класики).

REFERENCES

1. Ivanenko O. (2021). Kulturno-osvitnie zhyttia etnichnykh menshyn Naddnyprianskoi Ukrainy: na prykladi Kyivskoho navchalnoho okruhu (druha polovyna XIX – pochatok XX st.). [Cultural and educational life of ethnic minorities of Dnieper Ukraine: on the example of the Kyiv educational district (second half of the 19th – beginning of the 20th century)]. Vidp. red. S. V. Vidnianskyi. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. K.: In-t istorii Ukrainy, 280 s. [in Ukrainian].
2. Ivanenko O. (2018). Oblychchiam do Yevropy: Naddnyprianska Ukraina v yevropeyskykh naukovy-osvitnykh vidnosynakh (druha polovyna XIX – pochatok XX st.). [Facing Europe: Dnieper Ukraine in European scientific and educational relations (second half of the 19th – beginning of the 20th century)]. Zbirnyk dokumentiv i materialiv. Uporiadnyk. Oksana Ivanenko. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 430 s. [in Ukrainian].
3. Kulynych I., Kryvets N. (1995). Narysy z istorii nimetskykh kolonii v Ukraini. [Essays on the history of German colonies in Ukraine]. Kyiv : In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 272 s. [in Ukrainian].
4. Polishchuk Yu. (2012). Natsionalni menshyny Pravoberezhzhia Ukrainy u konteksti etnichnoi polityky Rosiiskoi imperii (kinets XVIII – pochatok XX st.). [National minorities of Right-Bank Ukraine in the context of ethnic policy of the Russian Empire (late 18th – early 20th centuries)]. Kyiv : IPiEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 432 s. [in Ukrainian].
5. Prokopchuk V. (2013). Dunaievehchyna: kraj i liudy. [Dunayevchyna: land and people]. Dunaivtsi-Kamianets-Podilskyi: Abetka-Svit, 246 s.: il. [in Ukrainian].
6. Rybak I. (1997). Nimetska koloniia v Dunaivtsiakh. [German colony in Dunaivtsi]. Dunaievehchyna ochyma doslidnykiv, uchasnykiv i svidkiv istorychnykh podii: materialy naukovoi kraieznavchoi konferentsii. Kyiv, S. 48–49. [in Ukrainian].
7. Semenchuk L. (2000). Nimetska koloniia v istorii Dunaievets. [German colony in the history of Dunayevets]. Dunaievehchyna ochyma doslidnykiv, uchasnykiv i svdkiv istorychnykh podii: Zbirnyk naukovy-kraieznavchykh prats. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet, informatsiino-vydavnychi viddil, Vyp. II, S. 93–99. [in Ukrainian].
8. Setsynskyi E. (2008). Prykhody y tserkvy Podolskoi eparkhyi. [Parishes and churches of the Podolsk diocese]. Bila Tserkva: Vyd. O. Pshonkivskyi. XII+996 s. (Biblioteka ukrainskoi kraieznavchoi klasyky). [in Ukrainian].